

Toplumsal Araştırmalarda Analiz Birimleri Olarak Aile ve Hanehalkının Mahiyet ve Yapılarının Belirlenmesi Sorunu*

Abdulkerim SÖNMEZ**

ÖZET

Bu çalışma toplumsal yapı içinde yer alan birincil düzenlemeler olarak aile ve hanehalkının sosyal ve sosyolojik çalışmalarda analiz birimleri olarak birbirlerinden nasıl ayırt edilip tanımlanabilecekleri sorununu ele almaktadır. Çalışma, aileyi bireyin akrabalık sistemi içindeki özel toplumsal yakınlık alanı olarak kavramlaştırmanın daha uygun olacağını ve bu hali ile de çekirdek-geniş yahut geleneksel-modern dikotomileri içinde ele alınabilecek bir yapıya sahip olmadığını ifade etmektedir. Hanehalkı kavramı ise bireye hayatın temel ihtiyaçlarını temin etmek amacıyla organize olmuş birincil bir sosyal düzenleme olarak düşünülmektedir. Üyelerinin kudretleri oranında katkı yapıp, ihtiyaçları oranında tüketmeleri nedeniyle ve bu uygulamayı sürdürdüğü müddetçe hanehalkı kaynaklarını tek bir havuzda toplama uygulaması yapan diğer sosyal düzenlemelerden farklıdır. Bu çerçevede içinde çalışma, son olarak, oluşum ve devamında temel etken olan birincil sosyal ilişkinin tipi dikkate alınmak suretiyle hanehalkının yapısının daha iyi incelenebileceğini ifade etmektedir.

Anahtar kelimeler: aile, hanehalkı, evlilik, akrabalık, analiz birimi

ABSTRACT

This paper deals with the question of how family and household, as the primary social arrangements of a given social structure, can best be distinguished from each other as units of analysis in social/sociological research. The paper suggests that the concept of family can best be conceptualized as the intimate social circle of the individual in a kinship

(*) Bu çalışma 'Bir Analiz Birimi Olarak Hanehalkının Mahiyet ve Yapısının Belirlenmesi Sorunu' başlığı ile III. Ulusal Nüfusbilim Konferansı'nda (2-5 Aralık 1997, Hacettepe Üniversitesi, Ankara) sunulan tebliğin gözden geçirilmiş versiyonudur.

(**) Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Toplumsal Yapı ve Değişme Anabilim Dalı.

system and has no structure to be conceived in the fashion of nuclear-extended or traditional-modern family dichotomies. The concept of household, on the other hand, refers to the primary informal social unit organized to provide the individual with the basic necessities of life. As such, the household is distinct from other social arrangements practicing resource pooling insofar as each member contributes in accordance with his ability and consumes in accordance with his needs. The paper concludes that the structure of households can best be studied by reference to the type of primary social relation which constitutes the principal impetus behind the formation and continuation of each unit.

Key words: family, household, marriage, kinship, unit of analysis

1. Giriş

Bir toplumda mevcut birincil toplumsal yapı ve ilişkilerin içerik ve niteliklerinin belirlenmesini ve bunlarda meydana gelen değişmelerin takibini amaçlayan toplumsal/toplum-bilimsel araştırmalarda empirik veriler çoğu halde aile veya hanehalkı olarak tanımlanan birimlerden elde edilir. Bu nedenle her iki kavramın toplumsal hayatın işleyiş mantığına uygunluk arzeden bir şekilde kavramlaştırılıp tanımlanabilmesi metodolojik olduğu kadar bu birimlerden elde edilen empirik verilere dayalı olarak yapılacak kuramsal özömlerinin dış tutarlılıkları için de büyük bir önem arz etmektedir. Ayrıca, böyle bir birime ilişkin bilimsel tanımlamalar hem devletin bu birimlere yönelik karar ve tasarruflarını etkilemekte, hem de bireylerin kendi durumlarını algılama ve davranışlarını yönlendirme açısından bir çerçeve norm oluşturmaktadır. Bu normdan sapmalar da, Skolnicklerin de ifade ettikleri gibi, bütün sonuçları ile birlikte toplum ve birey açısından özömlenmesi gereken sorunlar haline gelebilmektedir (Skolnick & Skolnick, 1974).

Toplumsal yapı içinde bireyden sonra gelen en temel birincil toplumsal düzenleme genel olarak hanehalkı kavramı ile ifade edilmektedir. Kavramın en yaygın tanımı aynı evde yahut evin bir bölümünde yaşayan ve geçimlerini birlikte temin eden insanlardan müteşekkil bir toplumsal birim şeklinde dir. Aile kavramı ile de böyle bir birimin aralarında akrabalık bulunan üyelerinden oluşan boyutu ifade edilir. Dolayısıyla, sadece akraba bireylerden oluştuğu müddetçe hanehalkı ve aile kavramları aynı toplumsal birimi ifade eden özdeş kavramlar haline gelirler. Bu birimlerin çoğunlukla akraba bireylerden oluşmaları dikkate alınacak olursa, bir toplumda hanehalkının yapı ve mahiyetinin bir aile yapısı özömlenmesi şeklinde yapılması ilk bakışta oldukça makul ve mantıklı hale gelir.

Ancak, meslekten olmayan bir kimse bile her iki kavramın yaygın olarak kullanılan tanımında ifade edilenden öte anlamlar taşıdıklarını, kesişen noktaları bulunmakla beraber çoğu kere örtüşmediklerini ve dolayısıyla aynı şeyler olmadıklarını çok rahatlıkla gösterebilir. Nitekim, karşılıklı ilişkilerinin içerik ve biçiminden ve bu arada birlikte yaşamaktan bağımsız olarak ebeveynler, evlatlar, kardeşler ve daha birçok yakın akraba bireyin kendi ai-

lesi olarak nitelendirdiği toplumsal birimin üyesi olmaya devam ederler. Doğum, ölüm ve evlenme gibi toplumsal hayatın önemli anlarında ise bu birime dahil edilen üyelerin çeşidinde genel olarak bir artış gözlenir. Böyle farklı zamanlardaki farklı anlamları da dikkate alarak her iki kavram tarihsel ve/veya toplumlar arası karşılaştırmalı araştırmalarda analiz birimleri olarak tanımlanmak istendiğinde, Stephens (1963)'ın ifade ettiği gibi, artık neredeyse imkansız bir işe teşebbüs edilmiş demektir.

Gerçekten de hanehalkı ve aile kavramlarının bilim ve bilim dışı çevreleri tatmin edecek tanımlarını yapmak ve bunların mahiyetini çok net bir şekilde birbirinden ayırt etmek bugüne kadar başarılabilmiş bir işlem değildir. Böyle bir işe teşebbüs edildiğinde karşılaşılması muhtemel zorlukların yeterince farkında olan birisi için herkesi tatmin edecek ve her durumu karşılayacak bir tanım yapma arzusu da yersiz ve anlamsızdır. Bu nedenle bazı bilim adamları bu kavramların çok genel bir şekilde tanımlanmasının (bkz Sayın, 1990; Bokhemier, 1997) ve, her toplum yahut kültür için ayrı ayrı olmak üzere, sınırlarının belirlenmesinin kendi başına bilimsel çalışma konusu yapılmasının (Wallerstein & Smith, 1990) daha doğru olacağını ifade etmektedirler. Bununla birlikte, sosyal bilim çevrelerinde hanehalkı kavramının barınma, beslenme, bakım, sosyalizasyon ve benzeri ihtiyaçlarını aynı mekanda birlikte yaşayarak karşılayan bireylerin konum ve ilişkileri; aile kavramının ise akrabalık konum ve ilişkileri ile alakalı olduğu konusunda genel bir mutabakat var gibi görünmektedir (bkz. Seymour-Smith, 1986: 110). Bu genel mutabakattan hareketle aşağıda önce bu kavramların tarihsel ve karşılaştırmalı araştırmalarda kullanıma uygun ve tatmin edici bir şekilde tanımlanmasını zorlaştıran hususlar ele alınacaktır. Bunu takiben, konu ile ilgili kavramsal ve kuramsal çözümlerinin eleştirel bir incelemesi yapılarak, her iki kavramın toplumsal hayatın hangi alanlarına karşılık geldiği ifade edilmeye çalışılacaktır. Bu incelemenin bizi götüreceği sonucu şu şekilde ifade etmek mümkündür:

Dikkatle incelendiğinde, gerek kültürel-aktüel gerekse bilimsel tanımlarında aile kavramı ile bireyin akrabalık sistemi içindeki özel toplumsal yakınlık alanının ifade edilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bu alana hangi akrabaların hangi ölçüt yahut ilkelere göre dahil edileceği hem herhangi bir toplumun alt kategori yahut kesimleri arasında hem de toplumlar arasında farklılıklar göstermektedir. Bununla birlikte, çeşitli toplumlardan empirik veriler kavramın kapsamında yer alan bireyler arasında evlilik yolu ile olmadığı müddetçe cinsel ilişki/birlik kurmanın kısıtlanmış/yasaklanmış olmasının en az değişme gösteren normatif ilke olduğuna işaret etmektedir. Buradan hareketle aile kavramının kapsadığı akrabalık ilişkileri alanının, karşı cinsten kardeş iki bireyin kendileri ile cinsel ilişki kurması ve evlenmesi sırf akraba olmalarından dolayı kısıtlanmış/yasaklanmış akraba bireyler ve varsa eşleri ile olan ilişkilerinden oluşan toplumsal gerçeklik alanıyla geniş oranda örtüştüğü söylenebilir. Buna karşılık hanehalkı, biyolojik ve toplumsal varlıklarını sürdürmek amacıyla beşeri ve maddi imkanlarını bir araya getirerek tek bir refah birimi olarak hare-

ket eden, bu birime dahil olmayan birey ve grupların kendi refah imkanları üzerindeki her türlü talebini kendi üyelerinin refahını dikkate alarak denetleyen ve en az bir fiziksel mekânı barınma amacıyla kendisi/kendileri adına işgal ve kontrol eden bir veya daha fazla bireyden oluşmuş temel bir toplumsal birimdir. Hanehalkı kavramı ile içiçe geçmiş olan evhalkı kavramı ise barınma ve buna bağlı ihtiyaçlarını bir toplumda genel geçerliliğe sahip mesken normuna uygun bir mekanda karşılayan birey/bireylere karşılık gelir. Bireyin kendi iradesi ile katıldığı ve çoğu halde üyeleri açısından asli refah birimi olarak hareket eden manastırlar, dergahlar vb toplumsal düzenlemeler hanehalkı ile evhalkı arasında sınır vak'alar olarak düşünölmelidir. Yurtlar, kışlalar, hapishaneler, oteller, günlük bakım merkezleri ve daimi bakım birimleri gibi örgütsel-formel bir işleyişe sahip olan ve bireylerin barınma, beslenme vb ihtiyaçlarını gidermekle birlikte bireyin toplumsal refahı açısından asli sorumluluk taşımayan düzenlemeler ise her iki kavramın kapsamı dışında tutulmalıdır.

2. Tanımlama Sorunu

Aralarında herhangi bir farkın gözetilip gözetilmediği önemli olmaksızın, hanehalkı ve aile kavramlarının tarihsel ve/veya karşılaştırmalı araştırmalarda kullanmaya uygun tanımlarının yapılmasını güçleştiren hususlar ana başlıklar halinde dört grupta toplanabilir. Her bir kavramın tanımlanmasında ve birbirinden ayırt edilmesinde doğurdıkları güçlükler farklı derecede olmak üzere bunlar: 1) lisan ve kültürel kategorilerden kaynaklanan sorunlar, 2) barınma normlarından kaynaklanan sorunlar, 3) veri eksikliklerinden kaynaklanan sorunlar, ve 4) takip edilen yöntem/yaklaşımın kendi yapısından kaynaklanan sorunlardır.

2.1. Lisan ve kültürel kategorilerden kaynaklanan sorunlar

İlk olarak, ister soyut, ister somut bir tanımlama yapılmak istensin, tanımlama işlemi her şeyden önce bir halkın konuştuğu dilin imkanlarını kullanmak zorundadır. Ancak bir kelime yahut kavramın bir zaman kesitinde taşıdığı anlamların bütününe hiç bir kayba uğramaksızın sadece bir dilden diğerine aktarmak değil, aynı dil içinde bir tarihsel dönemden diğerine ve bir toplumsal kategoriden diğerine aktarmak da önemli güçlükler arzeder. Bu tür güçlüklerden doğan kayıplar genellikle ilave açıklamalara başvurmak suretiyle telafi edilir. Bir kavramın karşılığı olarak düşünölebilecek bir kelimenin diğer toplumun konuştuğu dilde bulunmaması halinde ise zorluk çok büyük boyutlara ulaşır. Aile kavramı ile ilgili olarak Worsley'nin ifade ettiği gibi, Batılı antropologlar bu kavramı kendi toplumlarının modern dönemine ait anlamı çerçevesinde alıp bunu başka kültürlere empoze etmektedirler. Halbuki birçok kültürde modern Batı'da anlaşılan anlamdaki (yani birlikte oturan karı-koca ve bunların bekar çocukları) sosyal bir birimi tefrik etmekte kullanılacak bir ke-

lime bulunmadığı gibi birçok kültür böyle bir birimi etrafında yer alan diğer insanlardan ayırt etmekle ilgilenmemektedir. Kavram aslında Batı kültüründe de tarihsel olarak yeni-
dir⁽¹⁾ ve onsekizinci yüzyıla kadar aristokratik bir sülale veyahutta hizmetkarlar ve ba-
ğımlılar dahil olmak üzere bir hanede yaşayanları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır
(Worsley; 1982: 132-133). Benzer bir sorun Türkçe’de aile ve hanehalkı kavramları için de
geçerlidir. Kelime köken itibarıyla Arapça olup, eş anlamında kullanıldığı gibi, bakımları
bir kişiye ait olan eş, çocuklar, ana, baba gibi şahısların tamamı veya karı, koca ve çocuk-
ların meydana getirdiği topluluk anlamında da kullanılmakta ve *Kâmûs-ı Türkî* (1985)’de
ehl-i beyt, yani hanehalkı kelimesinin eş anlamlısı olduğu belirtilmektedir. *Divanü Lügat-
it Türk* (1992, I: 61, 441)’te ise kavramın karşılığı olarak düşünülebilecek *oguş* kelimesi
oymak, hısımlık, akraba olarak; *türkün* kelimesi ise oymakların, hısımların toplandığı yer;
ana, baba evi olarak tanımlanmaktadır.

İkinci olarak, Tönnies’in ifade ettiği gibi, bütün sosyal konumlar ve ilişkiler tabii ola-
rak değil irade edildikleri ve geçerli oldukları sosyal bakımdan tanındıkları sürece mevcut-
turlar (bkz. Heberle, 1948). Bu nedenle, üreme sürecinin zorunlu sonucu olarak bireyler
arasında kurulan tabii-biyolojik bağlar kendiliklerinden sosyal ilişkileri temelden düzenle-
me gücüne sahip değillerdir. Aksine, bir biyolojik ilişkinin varlığı sosyal olarak tanımak-
ta ve dolayısıyla da farklı şekillerde ifade edilmektedir (Edholm, 1982: 169 (Worsley, 1987
içinde: 132)). Mesela, Trobriand adası sakinleri baba ile çocuk arasında bir kan bağı ilişki-
si tanımazken, Burmalı Lakher toplumunda ise aynı anneden doğan iki çocuk, babaları ay-
nı olmadıkça, aralarında biyolojik bir bağa sahip olarak düşünülmemektedirler (Worsley,
1987: 131-132).⁽²⁾ Evlilik, evlat edinme ve tasavvuri olarak kurulmuş akrabalık bağları ve
ilişkileri de bu çerçevede düşünülmesi gereken şeylerdir. Öte yandan, tabii ve manevi bağ-
lar sadece var olabilmek için değil, yok olabilmek için de sosyal tanımaya muhtaçdırlar.
Katolik ülkelerde kilise vasıtasıyla akdedilmiş nikaha dayalı evliliklerde boşanmanın ka-
bul edilmeyişi ve dolayısıyla örfi yahut medeni hukuka göre boşanmış tarafların başkala-
rı ile evlenmelerinin zina kabul edilmesi bunun en tipik örneklerinden birisidir. Nesebin
kabul ve reddedilmesi de yine bu türden işlemlerdir.

Üçüncü olarak, bir toplumun lisanında bu kavramların karşılığı olarak düşünülebilecek
bir kelime yahut kavram bulunsa bile, bu kavramlardan bireylerin ne anladıkları hem mak-
sada göre (bkz. Yanagisako, 1984) hem de bireyin demografik özellikleri, sosyalleşme tec-
rübesi ve akraba bireylerle olan ilişkilerinin içeriğinden geniş oranda etkilenmektedir

(1) Onbeşinci yüzyılda Latince’den diğer Batı dillerine geçen *family* kelimesinin orijinal anlamı hizmet-
kârdır. Bkz. *Collins English Dictionary*, (Third Edition) Harper Collins Publishers, 1991.

(2) Worsley’nin örnekleri sırasıyla B. Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific*, Routledge &
Keagan Paul, 1922 ve R. M. Keesing, *Cultural Anthropology, a Contemporary Perspective*, Holt,
Rinehart & Winston, 1976’dan alınmış olup, sayfa numarası belirtilmemiştir.

(Skolnick, 1973). Mesela, Birdwhistell, ne tür bir aile içinde yetiştiklerine bağlı olarak karı ile kocanın, aynı birim içinde ise çocuk ile ebeveynlerin aile kavramından ne anladıklarının büyük farklılıklar gösterdiğini ifade etmektedir (Birdwhistell, 1966 (Skolnick, 1973 içinde: 30). Goode'nin ifade ettiği evlilik ailesi ideolojisinin (Goode, 1963: 19 (Skolnick 1973 içinde: 13) ve bireyin hayatının farklı zamanlarındaki dini yönelimlerinin (bkz. Thomas & Roghaar, 1990) etkileri de ilave edildiğinde, aile kavramına ilişkin kültürel kategoriler gerçekten birbirine indirgenemez bir hal almaktadır.

2.2. Barınma normlarından kaynaklanan sorunlar

Lisan ve kültürel kategoriler sorunuyla yakından ilişkili olarak, hane yahut ev (house) kavramı somut anlamları çerçevesinde düşünöldüğünde maksadı ifade edebilmek pek mümkün değildir. Nitekim, müstakil bir ev yahut apartman dairesi şeklindeki günümüz barınma normları her toplum için genel geçerliliğe sahip olmadığı gibi, bu normların kamu yardımlarıyla desteklendiği toplumlarda bile nüfusun tamamı böyle meskenlerde barınmaktadır. Aksine, barınma ihtiyaçlarını تنها bir sokak başına veya köprü altına yerleştirdikleri bir karton kutu sayesinde veyahutta sürekli hizmet veren kamu alanlarında bir bank üzerinde uyuyarak karşılayan insanların sayısı en gelişmiş ölkelerde bile onbinlerle ifade edilebilecek boyutlarda seyretmektedir. Bunlarla karşılaştırıldığında barınma ihtiyaçlarını mağralarda, çadırlarda, metruk binalarda, at yahut arabalarla çekilen karavanlarda ve kayıklarda gideren insanlar hayli imtiyazlı sayılabilirler. Bunlara ilave olarak, sürdürdükleri hayat tarzı yahut üretim faaliyetinin zorunlu bir sonucu olarak sürekli göç halinde bulunan; tabii afetler, şavaşlar ve siyasal huzursuzluklar nedeniyle evlerinden ve yurtlarından çıkmış yahut çıkarılmış olduklarından hayatlarının biteviye akışı kesintiye uğramış ve ne zaman normale döneceği belli olmayan kitleler halindeki insanlar dün olduğu gibi bugün de vardır. Böyle bir durumda bireylerin kendileri yahut hanehalkları adına bir fiziksel mekan üzerinde barınma amacıyla icra edebildikleri kontrol hem çok zayıf hem de çok geçicidir. Ama, böylesine en zor şartlar altında bile barınma amacıyla işgal edilen mekan üzerinde başkalarının talepleri yine de denetlenir.

2.3. Veri eksikliklerinden kaynaklanan sorunlar

Tarihsel olarak aile ve hanehalkı kavramları ile ifade edilen bireylerin kimlerden oluştuklarına dair elimizde mevcut olan veriler bizi bu kavramların içeriğinin belirlenmesi amacıyla yapılmış sistematik çalışmalardan elde edilmiş veriler değildirler. Aksine, tahrirler yahut nüfus sayımlarından elde edilen veriler tahrir yahut sayımı yapan bireyi yönlendirmek üzere verilen talimatların içerdiği kadarıyla hanede yaşayan fertler hakkında bilgi temin etmektedirler. Laslett (1972)'i sanayileşme öncesi Avrupa'da çekirdek ailenin hakim aile biçimi olduğu sonucuna götüren veriler bu türden verilerdir. Tereke defterlerinde-

ki kayıtlardan hareketle Demirel, Gürbüz ve Tuş (1992) Osmanlı toplumunda ailenin demografik yapısı konusunda yaptıkları çalışmanın da yine aynı kategoride düşünülmesi gerekmektedir. Laslett (1972)'in belirttiği gibi, hanede yaşayan akraba fertler dışında ailenin kimlerden oluştuğunu tespit ve bu suretle yapısını tarihsel olarak analiz etmeye yarayacak güvenilir veriler elimizde bulunmamaktadır.

Tarihsel çalışmalar için geçerli olan veri eksikliği sorunu içinde yaşadığımız dönem için de geçerlidir. Bireylerin aile ve hanehalkı kavramlarını nasıl algıladıkları, kadrolarına kimleri dahil ettikleri ve bu kadrolarda yer alan bireylere karşı ne tür sorumluluklar algıladıkları veyahutta birbirlerine karşı ne tür işlevler yerine getirdiklerinden hareketle aile ve hanehalkı tanımlanmak istendiğinde bu soruları cevaplamamıza yarayacak düzenli ve kapsamlı veriler elimizde bulunmamaktadır. Tıpkı tahrirler ve nüfus sayımlarında olduğu gibi, bu yönde sahip olduğumuz kısmi veriler ise sınırları önceden belirlenmiş birimlerden elde edilmiş verilerdir. Mesela, Atalay ve arkadaşlarınca (1992) yapılan çalışmada kadın ve erkeğin aile içindeki algılanan sorumlulukları belirlenmiş olmakla birlikte bunlardan hangilerinin akrabalık konumları ve hangilerinin hanede birlikte yaşamaktan kaynaklanan sorumluluklar olarak algılandığı belli değildir. Ancak hem bu çalışmada hem de Arıkan'ın (1996) çalışmasında evlilik ilişkisinde cinsel sadakatin Türkiye toplumu açısından en önemli normatif ilke olduğu kanatını uyandıracak veriler mevcuttur. Fakat bu verilerden hareketle sadakatin evrensel bir normatif ilke olduğunu ve aksine bir davranışın da evliliği sona erdirdiğini söylemek mümkün değildir. Aksine, evlilik bir yandan devam ederken koca başkaları ile arkadaşlık-dostluk kurmak yahut gelir veya üretken emek temin etmek amacıyla eşini başka erkeklere sunabilir yahut grupla birlikte kalmasını temin için başka erkeklerle cinsel ilişki kurmasını isteyebilir. Henry'nin ilkel Kaingang (Brezilya) toplumu hakkındaki etnografik çalışması bu yönde uygulamaların varlığını ve toplumsal olarak kabul edildiğini göstermektedir (Henry, 1941: 33-38 (Stephens, 1963 içinde: 40-43)).

2.4. Takip edilen yöntem/yaklaşımın tabiatından kaynaklanan sorunlar

Aile konusuna yaklaşımlar yapısalcı, işlevselci ve etkileşimci olmak üzere üç grupta toplanmaktadır. Yapısalcı yaklaşımı benimseyenler anne, baba, evlat, kardeş, eş vb akrabalık konumlarının her toplumda bulunduğu fikrinden hareketle tanımlama ve çözümleme işleminin özel akrabalık konumları ve bunlara eşlik eden işlevlerin içeriğinden hareketle yapılması gerektiğini düşünmektedirler. Buna karşılık işlevselci yaklaşımın hareket noktası ise bir toplumun var olabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için icra edilmesi gereken faaliyetlerdir. Toplumun var olabilmesi için icrası gerekli her bir faaliyet bir işlevi, belli faaliyetlerin bir birey etrafında düzenlenmiş biçimleri bir rolü ve bu faaliyetlerden bir yahut birkaçını düzenli ve etkin bir şekilde yerine getiren bir kaç bireyden meydana gelmiş her bir grup ya da örgüt de bir kurumu oluşturur. Bu çerçevede aile her toplumda belli işlevle-

ri yerine getirmek üzere organize olmuş bir kurumdur. Murdock'un ifadesiyle, bu temel işlevler cinsel ihtiyacın giderilmesi, üreme, iktisadi üretim ve çocukların terbiyesidir. Ona göre, ilk iki işlev yerine getirilmezse toplum, aile üyeleri arasında iktisadi işbirliği olmazsa hayat ve çocuklar terbiye edilmezse kültür sona erer (Murdock, 1949 (Farber, 1966 içinde: 3)). Etkileşimci yaklaşımı benimseyenler ise ne akrabalık konumlarının ne de toplumun varlığı ve devamı için icrası gerekli faaliyetlerin evrensel bir nitelik taşımadıklarını, aile kurumunun özelliklerinin bireyler arasındaki etkileşim sürecinde ortaya çıktığını, ancak, akrabalık konumları belli ve sınırlı sayıda olduklarından mümkün etkileşim biçimlerinin de yapısal olarak sınırlı oldukları düşüncesindedirler (Farber, 1966: 1-8).

Ailenin tanımlanması esnasında bu yapısal konumlar, işlevler ve etkileşim biçimlerinden hangilerinin dikkate alınacağı, hangisi/hangilerinin organize edici ilke olarak istihdam edileceği ve başka yapısal yahut normatif ilke veyahut da işlevler ve etkileşim biçimleri ile birarada bulunmalarına dikkat edilip edilmeyeceği daha çok bir tercih sorunu olarak kalmaktadır. Öte yandan, bu tanımlamaların kadroları spesifik akrabalık konumları halinde önceden belirlenmiş olarak mı yapılacağı yoksa daha soyut düzeyde mi yapılacağı da yine tanımlayanın tanımdan bekledikleri ve yaklaşımına göre farklılıklar göstermektedir. Mesela, Birleşmiş Milletler Teşkilatı soyut bir düzeyde, çift yapısal ve çok sayıda işlevsel ilkeye dayalı olarak aileyi 'kan, yasa ve evlilik yoluyla birbirlerine belirli derecelerde akrabalıkları bulunan hanehalkı üyelerinden meydana gelir' şeklinde tanımlanmaktadır. Tanımda açıkça görülmeyen işlevsel ilkeler hanehalkı tanımında yer verilen evin yönetim ve hizmet işlerine katılım ve gelir ve kazancın ortaklaşa kullanılmasıdır. Bu tanım Atalay ve arkadaşlarınca (Atalay vd, 1992: 1) yapılan **Türk Aile Yapısı** (1988) araştırmasında istihdam edilmiştir. Çift yapısal ilkeye dayalı somut bir tanım örneği Gökçe'ye aittir. Ona göre aile 'ana-baba çocuklar ve tarafların kan akrabalarından (aile biçiminin gereğine göre) meydana gelmiş ekonomik ve toplumsal bir birlik' tir (Gökçe, 1991: 207). Gökçenin aile biçiminin gereğinden kastettiği şey ise hanehalkı sistemidir ki bu hususa daha sonra temas edilecektir. Çeşitli yapısal, işlevsel ve etkileşim ilkelerini bir arada tutarak yapılmış bir tanım örneği ise Şahinkaya'ya aittir. Ona göre aile 'evlenme, kan veya evlatlık edinme bağlarıyla birbirine bağlanmış, aynı evde yaşayan, aynı geliri paylaşan, oynadıkları çeşitli roller çerçevesinde (karı-koca, ana baba, evlat, kardeş) birbirine tesir eden, kendilerine has bir görgüyü yaratıp devam ettiren insanlar topluluğudur' (Şahinkaya, 1991: 38) Son olarak yapısal, işlevsel ve normatif ilkelere dayalı olarak yapılmış bir tanım örneği ise şöyledir: 'akrabalık ve benzeri bağlarla birbirlerine bağlı ve yetişkin üyelerin tabii yahut evlat edinilmiş çocuklarının bakım ve yetiştirilmesi için sorumluluk üstlendiği bir grup insan' (Jary & Jary, 1995: 223; Giddens, 1989: 384) .

Yöntem/yaklaşım sorunu esas itibariyle, ailenin veya hanehalkının spesifik üyeleri ve işlevleri önceden belirlenmiş bir kategori olarak düşünülmesiyle alakalıdır. Mesela kavra-

mın yapısal ilkelerden hareketle tanımlanması gerektiğini düşünen Bender'e (1967) göre aile konumları, lokalize olması gerekmeksizin, ebeveynlik, eşlik, evlatlık ve kardeşliktir ve kurum olan aile değil bu konular etrafında düzenlenmiş ilişkilidir. Stephens'in (1963) tanımında içerilen konular da bunların aynısıdır. Aradaki önemli fark Stephens'in aileyi bu konular etrafında işleyen tek bir kurum olarak düşünmesi ve eşler sözkonusu olduğunda lokalize etme eğiliminde oluşudur ki her iki halde de kavramın eleman kadroları Amerikan kültüründe ifadesini bulmuş olan çekirdek aile ile örtüşmektedir. Öte yandan, işlevselci yaklaşımın başlıca temsilcilerinden olan Murdock (1949) ve Parsons ve Bales (1955)'in iddia ettikleri gibi, akrabalık ilkesine göre organize olmuş gruplar gerçekten her toplum için bir gereklilik, bilhassa insan yavrusunun sosyalizasyonu açısından gerekli olsalar bile, bundan i) her toplumda bu işlevin tanımlanan hali ile çekirdek aile tarafından yapıldığı ve ii) çekirdek ailenin sosyalizasyonun bütün aşamalarını gerçekleştirdiği sonucu çıkarılamaz. Aksine, tanımlandığı hali ile çekirdek aile mevcut ve yaygın olsa olsa bile, sosyalizasyonun daha geniş bir akrabalık grubu içinde gerçekleştirildiği örnekler mevcuttur (Levy & Fallers, 1966: 11). Bu nedenle Levy ve Fallers ailenin, üyeleri ve işlevleri önceden belirlenmiş tek bir sosyal birim şeklinde değil, akrabalık ilkesine göre organize olmuş ve sözkonusu işlevlerin çeşitli yönlerini icra eden küçük bir grup olarak tanımlanmasının daha uygun olacağını düşünmektedirler (Levy & Fallers, 1966: 12).

Sonuç olarak, üyeleri ve spesifik işlevleri önceden belirlenmiş bir aile tanımlaması yapmak ancak kültürel ve sosyal bakımdan homojen gruplar ve bunların da ancak bir zaman kesitindeki özel gelişme durumları önceden bilindiğinde yapılabilir. Durkheim'in (1938) tabiriyle ifade etmek gerekirse, bunlar kültürel benzeşmenin azami noktada, sosyal farklılaşmanın ise asgari noktada bulunduğu hordlar ve benzeri toplumsal yapılardır. Ancak Durkheim'in tanımlama sorununa yaklaşımı çerçevesinde soyut bir tanımlama yapmak suretiyle bu sorun kısmen aşılabılır görünmektedir.

3. Akrabalık Sistemi İçinde Bireyin Özel Toplumsal Yakınlık Alanı Olarak Aile

Cinsel ilişki ve üreme sürecinin düzenlenmesiyle ilgili kurallar çerçevesinde düşünülerek yapılan soyut bir tanıma göre aile 'yetişkinlerin cinsel ilişkilerini ve üremeyi (temel işlevlerini) ayarlayan normlar sistemidir' (Schulz, 1972: 4, dipnot 3). Bu tanım burada takip edilen yaklaşım açısından maksadı yeterince ifade etmemekle beraber konu hakkındaki mevcut literatürle anlamlı bir temas ve iletişim sağlamak bakımından en uygun noktayı temin etmektedir. Şöyle ki, antropolojik veriler, üyeleri arasında cinsel ilişki ile ilgili hiçbir düzenleme yapmamış ve, hangi surette kurulmuş olursa olsun, bir bireyin diğer bireyle olan akrabalığını tanıyıp da bu şekilde akraba olan bireyler arasında cinsel ilişkinin mümkün/meşru olup olmadığını az veya çok belirlememiş bir toplumdaki söz etmemektedirler. Stephens'in Murdock (1957)'un **Dünya Etnografik Örneği**'nde sağlanan verilere

dayalı incelemesinin gösterdiğine göre, sadece Nayar (Hindistan) örneğinde çocuk ile anenin cinsel ilişki kurduğu bireylerden biri yahut hepsi arasında bir bağın mevcudiyeti sosyal olarak tanınmamış görünmektedir. Bunun dışındaki örneklerde, aradaki bağ tanıımış olduğu müddetçe, en azından usul ile füruğ arasında bir cinsel ilişki ve evlilik yasağı her toplumda var görünmektedir. Bu yasaklama çoğu halde kardeşler için de geçerlidir (Stephens, 1963: 33-70).

Bireyin akrabaları ile olan iktisadi, toplumsal, manevi vb ilişkilerini düzenleyen diğer normatif ilkelerle karşılaştırıldığında cinsel ilişki yasaklarının en farklı yanı bireyin fiziki, ruhi, demografik, ekonomik, siyasi vb durum ve konumlarını en az dikkate alan düzenlemeler oluşlarıdır. Özel durumundan dolayı birey akrabalarına karşı yerine getirmesi gereken iktisadi, toplumsal, manevi sorumlulukların bazılarında muaf tutulabilir yahut kendisi yerine getiremediğinde akrabalarının devreye girmesi beklenebilir. Çocuğun bakımı, ev işlerinin yapılması, hastanın bakılması, geçimi temin edecek gelirin elde edilmesi, grubun savunulması yahut temsil edilmesi görevlerinin başkaları ile paylaşılması yahut birey yetersiz kaldığında akrabalar tarafından üstlenilmesi bu türden işlemlerdir. Buna karşılık, bireyin cinsel ihtiyacının giderilmesi için akrabaların kendilerine bu şekilde durumdan görev çıkarmaları beklenmez. Daha önemlisi eğer birey böyle bir ihtiyacını bir kimseye yönelerek gidermek isterse bu yönde girişeceği faaliyetin kategorik olarak bazı akrabaları dışlaması beklenir.

Bireylerin cinsel ilişki yasaklarını taciz, zorlama yahut karşılıklı rıza ile ihlal etmeleri her zaman mümkündür. Ancak bu ilişkiyi açıktan sürdürmek yahut cinsel bir birliğe dönüştürmek istediklerinde karşılarında değişik derece ve biçimlerde bir toplumsal tepki ile karşılaşırlar. Bu tepkiler toplumsal bir infial halinden basit kınamalara kadar değişik derecelerde ve bireylerin hayatlarını talep etmekten ilişki kurmayı reddetmeye kadar değişik biçimler olabilir. Bir infial hali yaşanmamış olsa bile böyle bir davranış sergileyen bireylerle toplumsal ilişki kurmayı reddetme ilişkinin toplumca meşru addedilmediğinin bir göstergesidir. Toplumsal ilişkiler sürdürülmekle birlikte kınama ve eleştirler devam ediyorsa bu durum akraba iki birey arasında açıktan yürütölen cinsel ilişkinin meşruluğunun hala şüphe götüür olduğunun bir işaretidir.

Buradan hareketle *akrabalık sistemi içinde bireyin diğer bir bireyle olan bağının türü ve derecesini ifade eden özel akrabalık konumu dışında bireye yakın olan akrabaları uzak olandan ayıran en kristalleşmiş ilkelerin cinsel yasaklamalarda kendilerini ifade ettikleri söylenebilir*. Evlat edinme ve diğer tasavvuri akrabalık konumlarından hangilerinin birer aile konumu olarak kabul edileceği de yine bu yöntem yardımı ile belirlenebilir. Önemle belirtmek gerekir ki burada kastedilen yasaklamalar yahut kısıtlamalar sadece incest tabluları ile alakalı olan kısım değildir. Seymour-Smith'in de ifade ettiği gibi iki akraba birey arasındaki cinsel ilişki incest olarak düşünölmediği halde yine de toplum tarafından

meşru kabul edilmeyebilir (Seymour-Smith, 1986: 147). Mesela, bir kimsenin kardeşinin evli olduğu eşi ile ilişki kurması incest olarak düşünülmediği halde akraba olmalarından dolayı ilaveten meşru karşılanmaz. Halbuki, evli oldukları halde başkaları ile sürekli bir cinsel birlik oluşturan insanların davranışının toplumdan aynı tepkiyi görmez.

Öte yandan, üreme sürecinin devam ettirilmesi karşı cinsten bireylerin cinsel ilişkisini tarihsel olarak zorunlu kılmıştır. Ancak, bu cinsel ilişki her zaman bir evlilik ilişkisi olarak gerçekleşmediği gibi, her evlilik ilişkisi de zorunlu olarak cinsel ilişkiyi içermemiştir. Tıbbi teknolojide meydana gelen değişimler sayesinde de bugün üreme süreci artık karşı cinsten bireylerin cinsel ilişkisine bağımlı olmaktan kendini kurtarmış görünmektedir. Biyolojik anlamda zorunluluk arzeden tek şey suni ortamlarda döllen yumurtanın gelişimini tamamlamak üzere yerleştirileceği bir rahimin olmasıdır ve böyle bir rahim de kiralama suretiyle elde edilebilmektedir. Bu gelişmelerin alışageldiğimiz kan ve rahim bağları kavramlarını nasıl değiştireceği henüz netlik kazanmış değildir. Ancak, hem bu kavramlar üzerinde hem de evlilik kavramı üzerinde bir etki doğurması muhtemel görünmektedir. Nitekim, homoseksüel bir cinsel hayat süren pek çok kadın bir yandan bu hayatını devam ettiren diğer yandan hiç bir erkekle cinsel ilişki kurmaksızın evlat sahibi olabilmektedir. Bu gelişmeleri de dikkate alarak aile kavramına dahil olan eş ve evlilik kavramını da kısaca açıklamamız gerekmektedir.

Evlilik çoğu kere iki birey arasında toplumca meşru kabul edilen cinsel bir birlik olarak tarif edilir. Böyle bir tanım tamamıyla yanlış olmamakla birlikte yeterli de değildir. Çünkü, iki birey arasındaki cinsel birlik toplumca meşru kabul edilse bile bu her zaman onu bir evlilik ilişkisi ve tarafları da eş kılmaya yetmez. Geçmiş dönemlerde çok yaygın olan cariye ve odalıklar, günümüzde bilhassa Kuzey Afrika'da yaygın olarak görülen mut'a nikahı uygulaması, birlikte yaşamayı hatta çocuk sahibi olmayı da içeren kadın-erkek arkadaşlıkları ve bir noktaya kadar homoseksüel cinsel birlikler meşru kabul edilmekle birlikte evlilik olmayan cinsel birliklerdir. Öte yandan, toplumca karı-koca olarak tanınmak meşru bir cinsel birliğin evlilik olarak düşünüldüğünün bir işareti sayılmakla birlikte maksadı yeterince ifade edebilecek kudrette değildir. Bir cinsel birliğin bir evlilik ilişkisi olduğunun en açık göstergesi olarak alınabilecek şey, Giddens (1989: 384)'ın dolaylı olarak ifade ettiği gibi, bu birliğin taraflardan her birini diğerinin o ana kadar mensubu olduğu aile ve akrabalık sisteminin bir üyesi kılıp kılmadığıdır. Eğer böyle bir işlem gerçekleşiyorsa, birliğin heteroseksüel mi yoksa homoseksüel mi olduğu, geçici olması niyetiyle mi yoksa sürekli olması niyetiyle mi kurulduğu vb konuların (krş. Stephens, 1963) hiç bir önemi olmaksızın, ilişkinin bir evlilik ilişkisi ve tarafların da eş olduğu söylenebilir.

Akrabalar arasına koyulan cinsel ilişki ve evlilik yasaklarının kimleri kapsadığı basit olarak dinsel yahut yasal normların içeriğinden hareketle belirlenebilecek birşey değildir. Bu kısıtlama ve yasaklamaların oluşmasında dinsel ve yasal normların oynadığı rol şüphesiz

siz ki inkar edilemez. Aksine, pek çok halde, bir toplumda geçerli olan kısıtlamaların bu normların içeriği ile geniş oranda örtüştüğü bir gerçektir. Ancak, bir toplumda mevcut kısıtlamalar bazen bu normların sınırlarından çok daha öteye gidebileceği gibi, grup sürekliliğinin tehdit altında bulunduğu veya zgöl durumlarda genel normlardan daha dar tutulabilir. Genel dinsel yahut hukuk normları açısından rtüşmezliğin ilginç bir rneği süt akrabalığı ve evlat edinme durumlarında görölür. Mesela Türk hukuk sisteminde süt akrabalığı evliliğe mani bir durum oluşturmazken evlat edinme halinde taraflar arasında evlilik yasağı konmuştur (bkz. Medeni Kanun, madde 92). Buna karşılık, evlat edinme dini normlar (burada kastedilen İşlamdır) açısından bir evlilik yasağı oluşturmaz. Özel durumlardan dolayı yasakların dar tutulmasının bir rneği levirate uygulamasıdır. Diğerisi ise Antik Mısır'da ve İnka dönemi Peru'da yönetici sınıflar arasında görölen kardeş evlilikleridir (bkz. Seymour-Smith, 1986: 147). Bu nedenlerle, tarihsel anlamda aile kavramının kapsamına kimlerin dahil edilmiş olduğunu bilmemize yardımcı olacak veriler kısmen dini ve hukuki normların içeriğinden hareketle çıkarılabilir ve başka veriler elde etmenin mümkün olmadığı durumlarda ihtiyatlı davranmak suretiyle kullanılabilir.

Bir hususu önemle belirtmek gerekir ki bir toplumda kültürel olarak tanımlanmış hazır kategoriler halinde aile konumlarının bulunması ile bu konumların her bir bireyin yaşadığı fiili gerçeklik olarak mevcut olmaları arasında önemli bir fark vardır. Birey hayatının herhangi bir safhasında bu aile konumlarının ancak birkaçını işgal edebilir ve işgal ettiği konum ile ilgili kendinden beklenen sorumlulukları yerine getirmeyi reddedebilir yahut haklarından feragat edebilir. Bir toplumsal kategori yahut kesime mensup bireylerin bir kısmı yahut tamamınca bu sorumlulukların düzenli ve uzun süreli olarak reddi yahut haklardan feragat halinde ise bir alt sistemden söz etmek mümkün hale gelir. Aynı makro kültürel evrene sahip toplumlar yahut bir toplum içinde yer alan toplumsal sınıflar veya etnik gruplar arasında göröldüğu ifade edilen farklar bu türden farklılıklardır. Bundan dolayıdır ki toplumsal-kültürel kategoriler olarak aile konumları bireye öncelik taşıyor olsalar bile, bütün sosyal ilişki biçimleri gibi, her bir fiili durum için yeniden tanımlanmak ve yaratılmak zorunda olan ilişkilerdir.

Bu hali ile aile, tıpkı akrabalık sisteminin bütünü gibi, çekirdek-geniş; ataerkil-anaerkil, geleneksel-modern nitelendirilmeleri ile ifade edilebilecek bir yapıya sahip olmadığı gibi bir soy takibi sistemi de değildir. Ancak, bireyi toplumsal yapının akrabalık sistemiyle alâkalı temel ilişki ve dayanışma örüntülerine bağlayarak onu bunların doğurduğu sorumlulukları icraya, külfetlerine katlanmaya sevkeden ve bunların bir karşılığı olarak da ona çeşitli haklar sunan bir toplumsal düzenlemedir. Cinsel ihtiyacın giderilmesi, mülkiyet haklarının elde edilmesi, kendi imkanları ile karşılamaya muktedir olmadığı maddi-manevi ihtiyaçlarının giderilmesine yardımcı olunması bunlardan bazılarıdır. Süphe yok ki bütün bu işlemler, birey farkında olmasa veya bilinçli olarak arzulamamış olsa bile, onun toplumsal-kültürel sürekliliğe katkısını da dolaylı olarak temin ederler.

4. Bireyin Toplumsal Refahından Sorumlu Temel Birimi Olarak Hanehalkı

Aile'nin böyle bir toplumsal gerçeklik alanına karşılık gelmesine karşılık hanehalkı esas itibariyle bireyin biyolojik ve toplumsal varlığının sürdürülmesine yönelik düzenlemelerin belli bir biçimine karşılık gelir. Kesişen yanları olmakla beraber hanehalkı ile ailenin birbirlerinden farklı toplumsal gerçeklik alanlarına karşılık geldiklerine ilk dikkat çekenlerden biri olan Firth'e göre hanehalkı esas itibariyle bireyin refahını temine yönelik olarak düzenlenmiş bir birimdir (Firth, 1966 (1943) Carter, 1984 içinde). Hanehalkı hakkında yapılmış çözümlerlerde bu fikir merkezi önemini korumakla birlikte bu birimin yapısal, işlevsel, davranışsal ve normatif ilkelere hangisinden hareketle tanımlanacağı ve yapısının nasıl çözümleneceği konusundaki yaklaşımlar birbirlerinden farklı sonuçlara ulaşmaktadırlar.

Yapısal ilkelere hareketle hanehalkını aileden ayırt etme yönünde yapılmış ilk çalışmalar Keesing (1958) Bohannan (1963) ve Bender (1967)'e aittir. Her üç yazar tanımlayıcı ilkenin akrabalık ilişkisi değil birarada ikamet olduğunu ifade etmektedirler. Aynı çalışmada Bender birarada ikamet ilkesinin her tür mekansal yakınlık şeklinde değil fakat asgari olarak uyuma mekanlarının yakınlığı ve bu mekan içinde bir ev yahut yuva duygusunun mevcudiyeti olarak ele alınması gerektiğini önemle vurgulamaktadır. Bender, yiyecek hazırlanması, çocuk bakımı, temizlik vb evle ilgili işlevlerin hanehalkları arasında paylaşılabilirliğini ve bu nedenle hanehalkının tanımlayıcı ilkesi olarak düşünülmemeyeceğini; Bohannan (1963) ve Stephens (1963)'in yaklaşımlarının aksine, akrabalıktan kaynaklanan haklar ile birlikte ikametten kaynaklanan haklar arasında ayırım yapılması gerektiğini ayrıca belirtmektedir (Bender, 1967: 497-98).

Buna karşılık Ball (1974) sadece birlikte yahut yakın bir mekanda ikamet etmenin hanehalkının tanımlanması açısından yeterli bir ilke olamayacağını, buna evle ilgili bazı faaliyet ve işlevler ve cinsellikle ilgili ilişkilerin de ilave edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Evle ilgili faaliyet ve işlevler beslenme, barınma ve çocukların bakımını; cinsellikle ilgili ilişkiler ise ya karşılıklı olarak cinsel ihtiyacın tatmin edilmesi veyahutta böyle bir ilişkinin sonucu olarak aralarında akrabalık bağı oluşmuş bireyleri içermesidir. Ball'a göre, mekan ilkesinin yanı sıra hanehalkının ayırt edici özellikleri arasında sayılması gereken bu işlev ve ilişkiler sevgi ve yuva duygularına eşlik eden ilişkilerdir. Bu özelliklerden hareketle Ball yurt, kışla vb toplu ikamet yerlerini evle ilgili işlevler içermediğinden, günlük bakım merkezleri ve ortak mutfak uygulamalarını ise müşterek ikamet içermediğinden dolayı hanehalkı kavramının dışında tutmaktadır (Ball, 1974: 34).

Ball'ın bu çözümlemesinde yetersiz olan önemli bir nokta, Skolnick ve Skolnick (1974: 25)'in haklı olarak işaret ettikleri gibi, cinsellikle ev işleri kategorisinin zorunlu olarak bir arada gitmesi gereken şeyler olarak düşünülmesidir. Ball, bir yandan bazı üyeleri arasında karşılıklı tatmine dayalı bir cinsel ilişki yahut bir tür akrabalık ilişkisi olmaksızın bir re-

fah birimi olarak hareket eden herhangi bir evcil birimin hanehalkı olarak kabul etmek istememekte, öte yandan da Stephens'in (1963) evlilik ilişkisini aile tanımının merkezine yerleştirmesinin yetersizliğine işaret etmek için, evli olmaksızın heteroseksüel yahut homoseksüel bir cinsel birlik oluşturmuş olan kişileri (ve bunların biyolojik yahut yasal yoldan edinilmiş evlatlarının) hanehalkı kavramına dahil etmek istemektedir. Sonuçta, kuramsal olarak bu işlemin yapılmasında herhangi bir zorluk olmamasına rağmen, sırf Stephens'in aile tanımını eleştirmek uğruna günlük dildeki aile kavramına geri dönmekte ve kendisiyle çelişmektedir.

Hanehalkının tanımlanması ve yapısının çözümlenmesi yönündeki bir başka önemli çalışma Laslett (1972) tarafından yapılmıştır. Nüfus sayımı verilerinden hareketle İngiltere'de ailenin tarihsel yapısının belirlenmesine yönelik bu çalışmada Laslett, hanehalkını 'yeme, uyuma, dinlenme ve eğlenme, büyüme, çocuk yetiştirme ve toplumun izin verdiği kişilerce çocuk meydana getirme amacıyla aynı fiziksel mekanı paylaşanlar' olarak tanımlamaktadır (Laslett, 1972: 24). Misafirler, geçici süre ile ikamet edenler (transients), bir odada yaşayan kiracılar (lodgers), evden ayrılmış çocuklar, üretim faaliyetlerinde işbirliği yapmakla birlikte ayrı yaşayan akraba ve hısımlar, hanehalkı tarafından destekleniyor olsalar bile aynı meskenin bir bölümünde ayrı yaşayan ve aktif çalışma hayatından çekilmış yaşlılar tanımın dışında tutulmaktadır (Laslett, 1972: 27).

Bazı yazarlar, bireyin ihtiyaçlarının tatmini yönünde iş yönelimli bir grup olarak düşünmenin hanehalkının mahiyetini ifade etmekte yeterli olmadığını önemle vurgulamaktadırlar. Hammel (1984) hanehalkını bireyden sonra sosyal harita üzerindeki en büyük toplumsal birim olarak nitelerken, Netting, Wilk ve Arnould (1984) yaş ve cinsiyet rolleri, akrabalık, sosyalleşme ve iktisadi işbirliği ile ilgili olarak kültürün özünün iletildiği ve ifadeye döküldüğü birincil sosyal arena olarak nitelendirmektedirler. Dikkatle incelendiğinde, bu ifadelerin içeriği aslında Murdock'un ailenin işlevleri arasında saydığı sosyalizasyon ve iktisadi işbirliği ile geniş oranda örtüşmektedir. Öte yandan, Skolnick (1973) ve Skolnick ve Skolnick (1974) ise, aileden farklı olarak, hanehalkının sırf birlikte yaşamaktan doğan yakınlık ve mahremiyet duygusu doğurması yönüne ve bunun sosyal ve kültürel önemine dikkat çekmektedirler.

Hanehalkının mahiyetinin önemli yönlerine işaret etmekle beraber belirtilen bu hususların yeterli oldukları söylenemez. Aksine, bilhassa birlikte yaşamanın nominal seviyede düşünülmesi-ki bu Birleşmiş Milletler, Devlet İstatistik Enstitüsü ve benzeri kuruluşların sayım ve araştırma faaliyetlerinde istihdam ettikleri bir yapısal ilkedir-barınma, beslenme, giyim, bakım, sosyalizasyon vb ihtiyaçların etkin bir şekilde karşılanabilmesi için hanehalkının mekansal organizasyonun dinamik yönünü dikkatten kaçırmaktadır. En sade hali ile ifade etmek gerekirse, hangi toplumsal-ekonomik sistem içinde gerçeleştirilirse gerçeleştirilsin, bu ihtiyaçların karşılanabilmesi iktisadi değer taşıyan mal ve hizmetlerin tüke-

timini içerir. İlkel ekonomik sistemler içinde hanehalkının bu mal ve hizmetleri geniş oranda ve hatta tamamıyla kendine yakın tabii çevrenin imkanlarını da sömürerek kendi bünyesi içinde üretmesi hem bir zorunluluk hem de mümkün olmuştur. Bütün zati iktisat sistemlerinin temel mantığı da budur. Ancak, modern ekonomik sistemler içinde bir hanehalkının bu türden ihtiyaçlarını bütün üyelerini sürekli olarak aynı mekanda barındırarak ve kendi bünyesi içinde yürüteceği faaliyetler yolu karşılması mümkün değildir. Birlikte yaşama ilkesi muhafaza edilerek ihtiyaçları karşılamaya yetecek miktarda gelir ve hizmetlere ulaşmak için sıkça başvurulmuş yol birimin bir bütün olarak mekan değiştirmesi yahut göç etmesidir. Ancak, belki bundan daha sık olarak başvurulmuş yol en azından bir mekanın birlikte yaşama yönünde yürütülecek faaliyetlerin ana merkezi olarak tutulup üyelerden bazılarının ihtiyaç duyulan geliri temin etmek ya da ihtiyaç duyulan hizmetlere ulaşmak maksadıyla dışarı gönderilmesidir.⁽³⁾ Birkaç gün süren iş seyahatlerinden yıllar süren ve küresel boyutlarda gerçekleşen emek göçleri, öğrenim görmek amacıyla yatılı okullarda barınma yahut aynı kent içinde bile olsa başka bir eve taşınma bu kategoride düşünülmeli gereken işlemlerdir. Öte yandan, modern toplumda devletin tasarruf ve kararları zorunlu olarak hanehalkı üyelerinin birlikte yaşama ilkesini ihlal etmelerini gerektirmektedir. Askerlik görevini yerine getirmek için bu hizmetle yükümlü tutulan bireylerin kırsalalarda barınmaları, suçluların zorunlu olarak hapisanelerde tutulmaları, başkalarının can, mal ve ırzına tehdit oluşturacak derecede akli dengesi bozuk olan bireylerin kapalı bakım örgütlerine yerleştirilmesi zorunluluğu bunlardan başlıcalarıdır.

Meselenin bu yönlerini ön plana çıkararak yapılan çözümlenmelerde hanehalkı aynı mekanda sürekli birlikte yaşayan insanlardan müteşekkil bir toplumsal birim olarak değil, çeşitli nedenlerle ayrı yaşamak zorunda olsalar bile yürüttükleri faaliyetlerden elde ettikleri aynı ve nakdi gelirleri üyelerin ihtiyaçlarının karşılanması için tasavvuri ortak bir havuzda toplayan ve tüketim için oradan dağıtan bir birim olarak düşünülmektedir. Mesela, Wallerstein & Smith (1990: 36-37) hanehalkını barınma, beslenme, giyim vb temel ve sürekli ihtiyaçların karşılanması amacıyla 'fiili ve uzun vadeli olarak gelirlerini ortak bir havuzda toplama düzenlemesi yapmış kişiler' olarak tanımlamaktadırlar. Benzer bir yaklaşımla Sönmez (1993) hanehalkını ayrı mekanlarda yaşıyor olsalar bile ortak bir bütçeye sahip (yahut halk dilindeki tabirle, kese birliği yapan) insanlardan müteşekkil bir grup olarak tanımlamaktadır. Burada sözkonusu edilen gelirler sadece kazanılmış gelirleri değil, kazanılmamış gelirleri de ifade etmektedir. Hanehalkı üyelerinin birbirlerine karşı sundukları

(3) Türkiye'den yabancı ülkelere olan işgücü göçü nedeniyle ailenin ya da burada ele alınan hali ile hanehalkının parçalandığı fikrinden hareketle yapılan bir çalışmada beklenenin aksine bunun gerçekleşmediği ve hanehalkının, çok mekanlı olarak organize olmasına rağmen, iç bütünlüğünü koruduğu kabul ve teslim edilmektedir. Bkz. *Yurtdışına İşgücü Göçü ve 'Parçalanmış Aile'*. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Genel Yayın No: 95, Ankara: 1996.

imkan ve hizmetlerin pazar değerleri kazanılmamış gelirlere önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Gerçekten de bir bireyin hanehalkından biri olup olmadığının en önemli normatif ilkesi birimin refahına bu gelir biçimlerinden herhangi biri vasıtasıyla katkı yapmaya devam edip etmediğidir. Arnould (1984)'un Nijer'den verdiği örnekte, bireyin hanehalkı üyeliği birimin sosyal reproduksiyonuna katkı yapmaya devam edip etmediğine bakılarak anlaşılmaktadır. Gençler, birimin üyelerinin evlilik ve doğum için yapmaları gereken harcamalara ve birime tahakkuk ettirilen vergilerin ödenmesine katkı yapmayı durdurduklarında kendilerine ait bir hanehalkı oluşturdukları düşünölmektedir.

Hanehalkının gelirlerini ortak bir havuzda toplamış bireyler olarak düşünmek birimi adeta bir şirket gibi tanımlamaya benzediği yahut tanımın böyle bir intiba uyandırdığı gerekçesiyle eleştirilebilir. Mülkiyeti üyelerine ait araç ve imkanları kullanarak doğrudan tüketim yahut mübadele amacıyla üretimde bulunduğu müddetçe hanehalkı gerçekten de bir şirkete benzemektedir. Hanehalkının sını ve ticari faaliyetlerde bulunduğu hallerde onun böyle bir görünüm arzemesi çok daha kaçınılmazdır. *Ancak, hanehalkının en önemli vasıflarından birisi ortak havuzda oluşturulan kaynaklar üzerindeki tüketim talebinin yapılan katkıya göre değil, ihtiyacın önem ve önceliğine göre değerlendirilmesi ve üyenin refahına tahsis edilmesidir (Sönmez 1993). Eğer, üyelerinin güçleri oranında katkı yapıp ihtiyaçları oranında tükettikleri bir toplumsal düzenlemeden söz etmek gerekirse bunun hanehalkı olduğunu söylememiz gerekir. En az bunun kadar önemli bir diğer ilke ise hanehalkı konumlarının iş, meslek veya ücret yahut hukukî bağlılık ilişkilerine dayanan konumlar olmayıştır.* Hizmetkar, çocuk bakıcısı, çoban, şöför, köle, kapı bekçisi gibi bireyler hanehalkı ile aynı mekanda yaşıyor ve bu suretle barınma, beslenme, giyim gibi ihtiyaçlarını hanehalkı kaynaklarından sağlıyor olsalar bile bu onların birime üyeliğinin bir sonucu değil ücretlerinin bir kısmının kendilerine ödenmesinin bir biçimidir. Nitekim, aynı gerekçelerle Trost (1980) ve Löfgren (1984) bu gibi bireyleri kavramın kapsamı dışında tutmaktadırlar. Bu iki nokta hanehalkının toplumsal sistem içindeki konumunun anlaşılması bakımından büyük önem arzemektedir.

Marx'ın (1983) ifade ettiği gibi, bir toplumdaki bireylerin ekonomi ile ilişkisini sağlayan makro yapı üretim araçlarının mülkiyetine dayanan sınıf yapısıdır. Üretim araçlarının mülkiyeti bireysel oldukları müddetçe bireyin sınıf konumunu bu ilkeye dayalı olarak tespit etmek önemli bir güçlük arzemez. Ancak kendilerine ait mülkleri ve gelileri olmadığı halde belli bir toplumsal sınıfın hayat şanslarını elde etmiş olan bireylerin durumunun belirlenmesi ve açıklanması için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Öte yandan, sadece bireysel mülkiyete izin verilen toplumsal sistemlerde değil, üretim araçları üzerinde bireysel mülkiyete izin verilmediği durumlarda da bir toplumdaki bireyler arasında hayat şanslarının dağılımı çoğu kere eşişsizdir. Weber (1996) bu durumu tüketim standart ve tarzların-

dan kaynaklanan statü tabakalaşması şeklinde açıklar. Yukarıda ifade edilen mahiyeti dikkate alındığında, bireyi bu tabakalaşma sistemine bağlayan en temel toplumsal düzenlemenin hanehalkı olduğunu söylemek mümkün görünmektedir (krş. Wallerstein & Smith, 1990; Janssens, 1993).

Bir toplumda bireyler sadece pratik yahut iktisadi zorunlulukların bir sonucu olarak değil değerler ve normların da sevki ile başka bireylerle birlikte yahut kendi başına bir hanehalkı oluşturma yoluna giderler. Bu değer ve normlar genel olarak akrabalık ve bilhassa aile çevresine dahil bireyler arasındaki ilişkilere eşlik eden temel değerler ve normlarla örtüşür fakat bunlarla sınırlı değildir (krş. Rapp, 1979: 177 (Netting, Wilk & Arnould, 1984 içinde: xxi). Aksine, özel arkadaşlık, dostluk ilişkileri gibi birincil toplumsal ilişkilere eşlik eden değerler de bireyleri birlikte bir hanehalkı oluşturmaya sevk edebilir. Bundan dolayı, kültürel değerler de bir toplumda hanehalkının alabileceği biçimler üzerinde büyük bir etki doğurur hatta etnik, kültürel yahut toplumsal kimliğin ve tarihsel sürekliliğin sembolü olarak belli bir hanehalkı biçimi devam ettirilebilir (Netting, Wilk & Arnould, 1984: xxx). Nitekim, Yanagisako (1984) Amerikaya yerleşmiş Japonlar arasında evli evlatların ebeveynleri ile birlikte yaşamasını, Löfgren (1984) ise İsveçte Victorian (19. yy) dönemde üst sınıf hanehalklarının farklı kuşaktan aile üyeleri ve akrabaları bünyesinde barındırmasını bu türden nedenlere bağlamaktadırlar. Öte yandan Segalen (1984) kırsal Fransa'dan verdiği bir örnekte karı-koca ve bekar çocuklardan müteşekkil hanehalkı oluşturmamanın toplumsal bir norm olduğunu ancak bu hanehalkı biçiminin yoğun bir aile ve akrabalık dayanışması içinde varlığını devam ettirdiğini belirtmektedir. Buna karşılık, Crow & Allan (1990)'ın bir manevi ortam olarak ev (home) kavramının İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'de kazandığı anlama ilişkin incelemelerinde açıkça gösterdikleri gibi, tipik bir orta sınıf birey için ev karı-koca ve küçük çocuklardan başkasına karşı kale gibi korunması gereken bir mekan iken işçi sınıfından tipik bir birey açısından akraba ve arkadaşlar olmaksızın anlamsız bir mekandır.

5. Hanehalkının Yapısı (Morfolojisi) ve Sınıflandırılması Sorunu

Bir hanehalkının yapısının anlaşılması oluşum metodu, gelişim aşaması, üyelerin kimler oldukları, birimi vücuda getiren ve/veya sürdüren birincil kurumun ne olduğu ve üyeler arasındaki ilişkinin nasıl bir hiyerarşi içinde düzenlendiği dikkate alınmaksızın gerçekleştirilebilecek bir işlem değildir. Timur (1972) ve Löfgren (1984)'in haklı olarak ifade ettikleri gibi, aynı üye kadrolarına sahip olan hanehalkları farklı şekillerde organize olabilmekte ve bu onların yapısını birbirinden tamamen farklı kılabilmektedir. Timur, üyelerin reis/reise ile olan akrabalık bağını birim içinde yer alan evli çift sayısı ve kuşakların genişliği ile bir arada dikkate alarak hanehalkının yapısını aile biçimleri şeklinde ifade etmektedir. Buna göre: i) karı-koca ve evlenmemiş çocuklardan oluşan çekirdek aile, ii)

reisin yalnız evlilik birimi + en az bir oğulun evlilik birimine dahil eş ve çocuklar veya evli oğul, eşi ve reisin diğer bekar çocuklarından oluşan ataerkil geniş aile, iii) reisin yalnız evlilik birimi + kendisinin yahut eşinin ebeveyn, kardeş yahut diğer akrabalarından en az birini içeren geçici geniş aile, iv) bir ebeveyn/büyük ebeveyn ve bekar evlat/torunlardan oluşan parçalanmış aile ve v) evlilik birliği içermeyen, aralarında arkadaşlık yahut kardeşlik gibi bağlar bulunan bireylerden oluşan eksik aile olarak tasnif edilmektedir (Timur, 1972: 27).

Bir evlilik birimi içerip içermedikleri ve, eğer içeriyorlarsa, kaç tane içerdiklerini dikkate alarak Laslett'in yaptığı tasnif ise şu şekildedir: i) basit aile hanehalkı (simple family household) çocuklu yahut cocuksuz bir çift veya bir ebeveyn ve çocuk/çocuklardan oluşan birim, ii) geniş aile hanehalkı (extended family household): çocuklardan başka bir yahut bir kaç akraba içeren basit aile hanehalkı, iii) çoklu aile hanehalkı (multiple family household): aralarında evlilik yahut kan yolu ile kurulmuş akrabalık olarak iki yahut daha fazla evlilik birliği içeren birimler, iv) yalnız yaşayanlar (solitaries) ve v) ailesiz hanehalkı (no family): aralarında bir akrabalık bağı olmakla birlikte evlilik birliği içermeyen birimler (Laslett, 1972: 31).

Aile, asgari üye kadroları önceden belli (evlilik birliği ve bekar evlatlar) lokalize olmuş bir toplumsal birim olarak düşünüldüğü müddetçe her iki tasnif yöntemi de hanehalkının yapısının tespit edilebilmesi açısından yerinde olarak nitelendirilebilir. Ancak, ailenin mahiyeti konusunda yukarıda belirtilen hususlar yerinde ve geçerli olarak düşünüldüğünde birimi vücuda getiren ve sürdüren esas kurumsal alanı nitelendirici ilke olarak merkeze yerleştirmek suretiyle hanehalkının yapısının tespit edilmesi ve buna göre tasnif edilmesi daha uygun bir yaklaşım olurdu. Böyle bir yöntem sadece belli bir birimin geçirdiği aşama ve dönüşümleri tayin ve tespit bakımından değil, bir toplumda belli bir hanehalkı biçiminin yaygın bir biçim mi yoksa hakim bir biçim mi olduğunu tayin ve tespit etmek bakımından da büyük önem arz etmektedir.

Mesela, Demirel, Gürbüz & Tuş (1992: 113) tereke defterlerindeki kayıtlara dayalı olarak yaptıkları bir araştırmada 'Osmanlı ailesinin geniş aile olmadığı sonucuna' vardıklarını belirtmektedirler. Hanehalkının oluşum süreci ve metodu dikkate alınmadan-ki tereke defterlerinden böyle bir verinin elde edilmesi mümkün değildir-böyle bir hükme varılmış olması oldukça erken görünmektedir. Zira bir 'aile' biçimi istatistiksel olarak en yaygın biçim olsa bile bu onun hakim biçim olduğunun bir göstergesi değildir. Mesela Timur'un **Türkiye'de Aile Yapısı** (1968) çalışmasında çekirdek ailelerin % 59.7 lik bir oranla en yaygın tip oldukları fakat bunlardan ancak % 37 sinin başlangıçta çekirdek aile olarak kuruldukları; başlangıçta çekirdek aile olarak kurulanların (% 24.2) % 15 inin ise daha sonra geniş aileye dönüşmüş oldukları kaydedilmektedir (Timur, 1972: 33, 45-47). Ancak, bunların kendi tarihleri içinde daha başka biçimler kazanıp kazanmadıkları, evlilik öncesinde

eşlerin ayrı hanehalkı oluşturup oluşturmadıklarına hakkında bir bilgi aktarılmamaktadır. Dolayısıyla sözkonusu çalışmanın yapıldığı dönemde hakim aile biçiminin geniş aile olduğunu fakat bu hakimiyetini giderek kaybetmekte olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Nitekim **Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları** (Aile Araştırma Kurumu, 1995: 61) araştırmasının bulgularına göre Türkiye'deki çekirdek ailelerin oranı % 82.8 dir. Bunlardan ne kadarının başlangıçta çekirdek aile olarak kuruldukları konusunda ise herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Hanehalkının oluşum metodu ve geçirdiği aşamalar, tabiatları gereği, araştırmacı tarafından ancak veri toplama esnasında tespit edilebilir şeylerdir. Bununla birlikte, bir hanehalkının oluşumuna ve sürdürülmesine kaynaklık teşkil edebilecek başlıca kurumsal alanlar bireylik, evlilik, ebeveynlik-evlatlık, kardeşlik, cinsel birlik ve arkadaşlıktır. Merkezinde bu kurumsal ilişkilerin yer aldığı muhtemel hanehalkı biçim yahut sistemleri de şunlar olabilir: 1) yalın hanehalkları (solitaries), 2) karı-koca hanehalkları (conjugal households), 3) ebeveyn hanehalkları (parental households), 4) kardeş hanehalkları (fraternal, sororal veya karma), 5) cinsel birlik hanehalkları (homoseksüel veya heteroseksüel) ve 6) arkadaşlık hanehalkları.

6. Sonuç

Toplumsal araştırmalarda analiz birimleri olarak aile ve hanehalkının mahiyet ve yapılarının belirlenmesine yönelik olarak bu çalışmada önerilen yaklaşım ve kavramsal çerçeve bir nihai çözüm önerisi değil bu yönde uzunca bir süredir gösterilen çalışmalara bir katkı amacı taşımaktadır. Bu çalışmaların daha ileri bir noktaya taşınması için toplumsal gerçekliği kendi işleyişi içinde tespit etmeye yardımcı olacak iyi planlanmış ayrıntılı niteliksel araştırmalara yönelmek ve bunların yardımı ile kavramsal çözümlenmeleri tekrar tekrar gözden geçirmek gerekmektedir. Ancak bu suretledir ki sağduyu-kanaat (common sense) ve izlenimlerin yönlendirdiği bilimsel görünümlü çözümlenmelerden empirik verilerin çekici altında şekillenmiş daha iyi kavramsal ve kuramsal çözümlenmelere ulaşmak mümkündür. Bu yönde gösterilecek isabet ve başarı aile ve hanehalkının refahına yönelik kamusal siyasetlerin daha sağlıklı oluşturulabilmesine de önemli katkılar sağlayacaktır.

REFERANSLAR

- Arnould, Eric J. (1984). 'Marketing and Social Reproduction in Zinder, Niger Republic' **Households Comparative and Historical Studies of the Domestic Group** içinde (130-162). (eds.) Robert McC. Netting, Richard R. Wilk and Eric J. Arnould. Berkeley: University of California Press.
- Arıkan, Çiğdem. (1996). **Halkın Boşanmaya İlişkin Tutumları Araştırması**. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Atalay, Beşir. ve diğeri. (1992). **Türk Aile Yapısı Araştırması**. Ankara: DPT Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü.
- Ball, Donald W. (1974). 'The 'Family' as a Sociological Problem: Conceptualization of the Taken-for-Granted as Prologue to Social Problems Analysis', **Intimacy, Family, and Society** içinde. (eds.) Arlene Skolnick & J. Skolnick. Boston: Little, Brown & Co.
- Bender, Donald R. (1967). 'A Refinement of the Concept of Household: Families, Co-residence, and Domestic Functions', **American Anthropologist** 69: 493-504.
- Birdwhistell, R. L. (1966). 'The American family: Some Perspectives', **Psychiatry**, 29: 203-212.
- Bohannan, Paul. (1963). **Social Anthropology**. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Bokhemier, Janet L. (1997). 'Rediscovering Families and Households: Restructuring Rural Society and Rural Sociology', **Rural Sociology** 62 (1): 1-20.
- Carter, Anthony T. (1984). 'Household Histories', **Households Comparative and Historical Studies of the Domestic Group** içinde (44-83). (eds.) Robert McC. Netting, Richard R. Wilk and Eric J. Arnould. Berkeley: University of California Press.
- Collins English Dictionary**. (1991). (Third Edition) Glasgow: Harper-Collins Publishers.
- Crow, Graham and Allan, Graham. (1990). 'Constructing the domestic sphere: The emergence of the modern home in post-war Britain', **Politics of Everyday Life** içinde (11-36). (eds.) Helen Corr and Lynn Jamieson. Macmillan.
- Demirel, Ömer, Gürbüz, Adnan ve Tuş, Muhittin. (1992). 'Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı', **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi 1** içinde (97-161). Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Divanü Lügat-it Türk, I-IV**. (1992). (İçüncü Baskı) (çev. Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Durkheim, Emile. (1938). **The Rules of Sociological Method**. (8th ed.) (trans.) Sarah A. Solovay & John H. Mueller, (ed.) George E. G. Catlin. The Free Press.
- Edholm, F. (1982). 'The Unnatural Family' **The Changing Experience of Women** içinde. (eds.) L. Whitelegg et al, Martin Robertson.
- Farber, Bernard. (1966). 'What is Family', **Kinship and Family Organization** içinde (1-9). (ed.) Bernard Farber, New York: John Wiley Sons, Inc.
- Firth, Rosemary. (1966). **Housekeeping among Malay Peasant**. (orig. ed. 1943) London: The Athlone Press.
- Giddens, Antony. (1989). **Sociology**. Polity Press.
- Goode, W. J. (1963). **World revolution and family patterns**. New York: Free Press.
- Gökçe, Birsen. (1991 (1976)). 'Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme', **Aile Yazıları 1 Temel Kavramlar Yapı ve Tarih Süreç** içinde (205-224). (der.) Beylü Dikeçliçil ve Ahmet Çiğdem. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Hammel, E. A. (1984). 'On the *** of Studying Household Form and Function', **Households Comparative and Historical Studies of the Domestic Group** içinde (44-83). (eds.) Robert McC. Netting, Richard R. Wilk and Eric J. Arnould. Berkeley: University of California Press.
- Heberle, Rudolf. (1948). 'The Sociological System of Ferdinand Tönnies: 'Community' and Society'', **An Introduction to the History of Sociology** içinde (227-248). (ed.) Harry Elmer Barnes. The University of Chicago Press.
- Henry, Jules. (1941). **Jungle People**. Richmond: William Byrd Press.
- Janssens, Angélique. (1993). **Family and social change The Household as a process in an industrializing community**. London: Cambridge University Press.
- Jary, David and Jary, Julia (1995). **Collins Dictionary of Sociology**. (sec. ed.) Glasgow: Harper Collins Publishers.
- Keessing, Felix. (1958). **Cultural anthropology**. New York: Rinehart & Co.
- Laslett, Peter. (1972). 'Introduction: the history of the family' **Household and family in past time** içinde (1-90).

- (ed.) Peter Laslett. London: Cambridge University Press.
- Levy, Marion J. and Fallers, Lloyd A. (1966). 'The Family: Some Comparative Considerations', **Kinship and Family Organization** içinde (10-13). (ed.) Bernard Farber. New York: John Wiley Sons, Inc.
- Löfgren, Orvar. (1984). 'Family and Household: Images and Realities: Cultural Change in Swedish Society' **Households Comparative and Historical Studies of the Domestic Group** içinde (446-470) (eds.) Robert McC. Netting, Richard R. Wilk and Eric J. Arnould. Berkeley: University of California Press.
- Marx, Karl. (1983). **The Portable Karl Marx**. (ed.) Eugene Kamenka, Penguin Books.
- Murdock, George Peter. (1949). **Social Structure**. New York: Macmillan.
- (1957) 'World Ethnographic Sample' **American Anthropologist** 59:4.
- Netting, Robert McC, Wilk, Richard R. and Arnould, Eric J. (1984). 'Introduction', **Households Comparative and Historical Studies of the Domestic Group** içinde (xiii-xxxviii). (eds.) Robert McC. Netting, Richard R. Wilk and Eric J. Arnould. Berkeley: University of California Press.
- Parsons, Talcott and Bales, R. F. (1955). **Family Socialization and Interaction Process**. Catecoe: The Free Press.
- Rapp, Rayna. (1979). 'Examining Family History: Household and Family' **Feminist Studies** 5: 175-181.
- Sayın, Önal. (1990). **Aile Sosyolojisi Ailenin Toplumdaki Yeri**. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayın No: 57.
- Schulz, David A. (1972). **The Changing Family Its Functions and Future**. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall Inc.
- Segalen, Martine. (1984). 'Nuclear Is Not Independent: Organization of the Household in the Pays Bigouden Sud in the Nineteenth and Twentieth Centuries', **Households Comparative and Historical Studies of the Domestic Group** içinde (163-186). (eds.) Robert McC. Netting, Richard R. Wilk and Eric J. Arnould. Berkeley: University of California Press.
- Seymour-Smith, Charlotte. (1986). **Macmillan Dictionary of Anthropology**. Macmillan Press Ltd.
- Skolnick, Arlene. (1973). **The Intimate Environment Exploring Marriage and the Family**. Boston: Little, Brown & Co.
- Skolnick, Arlene and Skolnick J. (1974). **Intimacy, Marriage, and Family**. Boston: Little, Brown & Co.
- Sönmez, Abdulkerim. (1993). **Peasant Household Survival Strategies: Rural Transformation in the Heartland of Turkey's Hazelnut Production Belt**. Durham: University of Durham (Unpublished Ph. D. thesis).
- Stephens, William N. (1963). **The Family in Cross-Cultural Perspective**. University Press of America.
- Şahinkaya, Rezan. (1991 (1960)). 'Türk Aileleri Hangi Yönlerden Birbirlerinden Farklılıklar Gösterirler', **Aile Yazıları 1 Temel Kavramlar Yapı ve Tarih Süreç** içinde (37-42). (der.) Beylü Dikeçliçil ve Ahmet Çiğdem. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Temel Türkçe Sözlük Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmûs-ı Türkî I**, (1985). (birinci baskı) (red. Mertol Tulum). İstanbul: Tercüman Gazetesi ve Yapı Kredi Bankası Yayını.
- Thomas, Darwin L. and Roghaar, H. Bruce. (1990). 'Postpositivist Theorizing: The Case of Religion and the Family', **Fashioning Family Theory New Approaches** içinde. (ed.) Jetse Sprey. Sage Publications.
- Timur, Serim. (1972). **Türkiye'de Aile Yapısı**. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, D-15.
- Trost, Jan. (1980). 'Changing Family and Changing Society', **The Family in Change** içinde (7-22). (ed.) Jan Trost, Vasteras: International Library.
- Türk Medeni Kanunu**. (1997). Ankara: Alkım Yayınevi.
- T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu. (1995). **Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları**. Ankara: Genel Yayın No: 86.
- (1996) **Yurtdışına İşgücü Göçü ve 'Parçalanmış Aile'**. Ankara: Genel Yayın No: 95.
- Wallerstein, Immanuel and Smith, Joan. (1990). 'Households as an Institution of the World-Economy', **Fashioning Family Theory New Approaches** içinde. (ed.) Jetse Sprey. Sage Publications.
- Weber, Max. (1996). **Sosyoloji Yazıları**. (1. Baskı) (eds.) H.H. Gerth ve C. Wright Mills, (çev.) Taha Parla. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Worsley, Peter. (1987). **The New Introducing Sociology**. (sec. ed.) Penguin Books.
- Yanagisako, Sylvia Junko. (1984). 'Explicating Residence: A Cultural Analysis of Changing Households among Japanese-Americans', **Households Comparative and Historical Studies of the Domestic Group** içinde (330-352). (eds.) Robert McC. Netting, Richard R. Wilk and Eric J. Arnould. Berkeley: University of California Press.